

SEÇMELİ DİN DERSLERİ MESELESİ VE ANAYASA MAHKEMESİ

(THE ISSUE OF ELECTIVE RELIGIOUS COURSES
AND THE CONSTITUTIONAL COURT)

O. Serkan Gülfidan*

ÖZET

30 Mart 2012 tarihli bir kanun değişikliği ile iki seçmeli dersin ortaokul ve liselerin müfredatına eklenmeleri kanuni bir zaruret olarak düzenlendi: “Kur’an-ı Kerim” ve “Hz. Peygamberimizin hayatı”. Anayasa Mahkemesi, 18 Nisan 2013 tarihli Resmi Gazete’de yayımlanan 20 Eylül 2012 tarihli kararıyla bu kanuni düzenlemeyi Anayasa’ya uygun buldu.

Anılan kararında, Anayasa Mahkemesi, “Hz. Peygamberimiz” ifadesinin anlamını belirledi; Mahkeme, “peygamberimiz”in İslam dininin peygamberi olduğunu vazetti. Ayrıca, Mahkeme, Türkiye’de İslam’ın çoğunluk dini olması dayanak noktasıyla, mevzubahis dersler lehine yaratılan kanuni zorunluluğun/teminatın diğer dinlere mensup olanlar bakımından bir eşitsizliğe yol açmadığını belirtti.

Laiklik ilkesi ve ayrımcılık yasağı karşısında söz konusu karar eleştiriyi açtı.

Anahtar Kelimeler: Anayasa Mahkemesi, laiklik, din ve vicdan özgürlüğü, ayrımcılık, eşitlik

ABSTRACT

On 30 March 2012, by a legal amendment, two elective courses have been added to the curriculums of junior high schools and high schools as a legal obligation: “The Holy Koran” and “the life of our Holy Prophet”. In a judgment of 20 September 2012, published in the Official Gazette of 18 April 2013, the Constitutional Court held that this legal provision was compatible with the Constitution.

In its judgment, the Constitutional Court explained the meaning of the words “our Holy Prophet”; according to the Court “our Prophet”

* Ar. Gör., Doğu Üniversitesi Hukuk Fakültesi

was the Prophet of the religion of Islam. Moreover, the Court noted that the legal obligation/guaranty granted for those courses did not constitute an inequality for the members of other religions, having regard to the fact that Islam is the majority religion practiced in Turkey.

Considering the principle of secularism and the prohibition of discrimination, the judgment in question is open to criticism.

Keywords: *Constitutional Court, secularism, freedom of religion and conscience, discrimination, equality*

Bana ayrılan süre içerisinde, Anayasa Mahkemesi'nin (bundan böyle "AYM" veya "Mahkeme") kamuoyunda "4+4+4 Kanunu" olarak adlandırılan Kanun hakkındaki, E. 2012/65, K. 2012/128 sayı ve 20.09.2012 tarihli kararını (R.G. tarih-sayı: 18.04.2013-28622) ve Sayın Emrah Kırt'ın bu kararı konu alan tebliğini yorumlamaya gayret edeceğim.

Vakitten tasarruf ederek doğrudan konuya temas etmek gerekirse; bu kararda benim anladıklarım ve anlamadıklarım var. Anlamadıklarım muhtelif ve maalesef benim idrak etme hususundaki yetersizliğim ile irtibatlı değil. Anladıklarım ise topluca bir tek noktaya işaret ediyor ve iktidar-özgürlük ikileminde AYM'nin kendini nerede konumladığını gösteriyorlar.

Genel olarak Kanun'un gerekçelerini tekrarlamakla yetinen ve hatta Kanun'a gerekçe yazmaya soyunan, son dönemlerde pek revaçta olan "yargısal aktivizm" savları¹ karşısında AYM'nin pasifleşmenin doruğuna çıkma eğilimleri gösterdiği, hüküm kurmaktan ziyade bir ter-

¹ Burada bahis konusu edilen, AYM'nin tartışmalı her kararını kategorik olarak "yargısal aktivizm" ekseninde açıklamaya çalışan görüşlerdir. Yoksa AYM'nin bazı kararlarının yargısal aktivizmin tezahürü olduklarını ileri sürmek elbette mümkündür. AYM'nin yargısal aktivizm ile ilişkilendirilen kararlarından örnekler için bkz. Yusuf Şevki Hakyemez, **Hukuk ve Siyaset Ekseninde Anayasa Mahkemesinin Yargısal Aktivizmi ve İnsan Hakları Anlayışı**, Ankara: Yetkin, 2009, s. 23-189. Bu husustaki tartışmalara bir örnek olarak bkz. Yusuf Şevki Hakyemez, "Anayasal Demokrasi İçinde Türk Anayasa Mahkemesinin Konumu", Muhammed Erdal (Ed.), **Küreselleşen Dünyada Anayasal Demokrasi** içinde, Lefkoşa: Yakın Doğu Üniversitesi, 2013, ss. 11-77 ve krş. Ozan Ergül, "Anayasal Demokrasi İçinde Türk Anayasa Mahkemesinin Konumu" Başlıklı Tebliğin Yorumu", Muhammed Erdal (Ed.), **Küreselleşen Dünyada Anayasal Demokrasi** içinde, Lefkoşa: Yakın Doğu Üniversitesi, 2013, ss. 116-131; Korkut Kanadoğlu, "Anayasal Demokrasi İçinde Türk Anayasa Mahkemesinin Konumu" Başlıklı Tebliğin Yorumu", Muhammed Erdal (Ed.), **Küreselleşen Dünyada Anayasal Demokrasi** içinde, Lefkoşa: Yakın Doğu Üniversitesi, 2013, ss. 132-145.

cihi yansıtan² bu karar, pek çok düzenlemeyi konu aldığından pek çok açıdan incelenmeye müsaittir. Ne var ki, benim açımdan asıl ilginç olan ve yorumuma konu edeceğim, AYM'nin seçmeli din dersleri meselesindeki yaklaşımıdır³. Zira bu kısmın incelenmesiyle, karar hakkında az önce ifade etmiş bulunduğum genel kanımı kolayca ve açıkça gerekçelendirmem mümkün olacaktır.

I. DAVA KONUSU DÜZENLEME, DAVANIN TEMELİ VE AYM'NİN YAKLAŞIMI

Bilindiği gibi, 14.06.1973 tarih ve 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu'nun 25. maddesinin ilk fıkrası, 30.03.2012 tarih ve 6287 sayılı Kanun'un 9. maddesi mucibince değişmekle aşağıdaki ilgili hali almıştır:

“...Ortaokul ve liselerde, Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamberimizin hayatı, isteğe bağlı seçmeli ders olarak okutulur. Bu okullarda okutulacak diğer seçmeli dersler... Bakanlıkça belirlenir.”

Önemine binaen altını çizelim ki, kanun metninde, “Hz. Peygamberimizin hayatı dersi'... okutulur” şeklinde bir ifade tercih edilmemiş, “Hz. Peygamberimizin hayatı... ders olarak okutulur” ibaresine yer verilmiştir. Bu husus, meselenin aslında ne derece sarıh olduğunun anlaşılması için önemlidir. Kanun, “Hz. Peygamberimizin hayatı” isimli bir dersin okutulmasını değil, “Hz. Peygamberimizin hayatı”nın ders olarak okutulmasını öngörmüştür. Yasama organının iradesini açıklamasının bir vasıtası olan kanun, genel ve uyulması zorunlu kurallar ihdas eden bir düzenleyici işlem olup, ilgili devletin yasama erkinin muhatabı olan herkes için bağlayıcı bulunduğu göre, mevzubahis kanun, açık bir biçimde Yasama Organı'nın bir peygamberi olduğunu ifade etmekte ve yasama erkinin muhatabı olan herkesin de bir ve aynı peygambere sahip olduğunu belirtmektedir.

Dava konusu düzenleme, bundan başka, yalnızca iki seçmeli din dersinin müfredatta bulunmak bakımından kanuni teminattan/zaruretten faydalanmalarını, diğer bütün seçmeli derslerin ise müfredatta bulun-

² Yargı ve anayasa yargısı özelinde “hüküm vermek-seçim yapmak” kavramları hakkında bkz. Ece Göztepe, “Muhakeme Etmek Ya Da Karar Vermek: Anayasa Mahkemesi'nin “367 Kararı” İçin Kavramsal Bir Çerçeve Denemesi”, Serap Yazıcı, Kemal Gözler ve Ece Göztepe (Ed.), **Prof. Dr. Ergun Özbudun'a Armağan Cilt II** içinde, Ankara: Yetkin Yayınları, 2008, ss. 339-360.

³ İşbu yorum, genel itibarıyla “O. Serkan Gülfidan, “Anayasa Mahkemesi'nin E. 2012/65, K. 2012/128 Sayı ve 20.09.2012 Tarihli Kararı Üzerine Kısa Bir Not/Anayasa Mahkemesi'nin Peygamberi ve Ayrımcılık Hususunda Yeni Bir Adım”, **Anayasa Hukuku Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 3, Yıl: 2013, ss. 183-203” künyeli çalışmaya dayanmaktadır.

mak, örgütlenmek bakımlarından Bakanlık ihtiyarına bırakılmalarını düzenlemektedir.

Bu durumda, anılan kanuni düzenlemeden neşet eden anayasal sorunlar laiklik, eşitlik ilkesi, ayrımcılık yasağı meseleleri etrafında şekillenecek ve temelde kaçınılmaz olarak din ve vicdan hürriyetine dayanacaktır. Söz konusu davanın nirengi noktası din ve vicdan hürriyetidir. Tabii olarak, AYM'nin dava konusu düzenlemeyi din ve vicdan hürriyeti açısından incelemesi ve kararını bu temel üzerine kurması lazım gelmektedir⁴.

Oysa, AYM, kararında, din ve vicdan hürriyeti meselesiyle hiç ilgilenmemekte, din ve vicdan hürriyetine bir müdahale olup olmadığını, din ve vicdan hürriyetine müdahale varsa bunun anayasal sınırlar dâhilinde kalıp kalmadığını incelememektedir. Şu halde Mahkeme, din ve vicdan hürriyetine bir müdahale olmadığını "a priori" kabul etmiş olmalıdır; ne var ki, bu husustaki gerekçelendirmesini de bizlere bahşetmemektedir.

AYM'nin bu tavrı anlaşılır değildir.

AYM, din ve vicdan hürriyeti ile o denli ilgilenmemektedir ki, sistematik yoruma dayandığını iddia ettiği incelemesini 1982 Anayasası'nın 13. ve 24. maddeleri üzerinden yapmamaktadır. AYM, karar gerekçesinde Anayasa'nın 13. ve 24. maddelerine ancak genel belirlemeler olarak (arada derede) değinmiş ve bu kısımlarda da meselenin din ve vicdan hürriyeti boyutunu ele almamıştır⁵.

AYM, din ve vicdan hürriyeti ile o denli ilgilenmemektedir ki, pozitif yükümlülüklerin din ve vicdan hürriyetinden değil, laiklikten doğduğu kanaatinde⁶. Anılan bu mülahaza, "çoğunlukçuluk" ile birlikte, kararın iki temel dayanağından birini oluşturmaktadır.

⁴ Bu yönde ayrıca bkz. Kerem Altıparmak, "Anayasa Mahkemesi ve 4+4+4: Özgürlük Hanesinde Elde Var 0", 24.04.2013, <http://www.bianet.org/bianet/bianet/146095-anayasa-mahkemesi-ve-4-4-4-ozgurluk-hanesinde-elde-var-0> (11.01.2014).

⁵ Hatta AYM, gerekçede, laiklik kavramının tanımlanmasında sistematik yorum yönteminin kullanılmasının gerektiğini belirttiği kısımda Anayasa'nın 24. maddesine bir belirleme olarak bile değinmemiştir; "*Laiklik, 1937 yılından itibaren anayasalarımızda yer alan temel ilkelerden biridir. Bu kavramı tanımlarken ve unsurlarını ortaya koyarken, sistematik yorum yöntemi kullanmak suretiyle Anayasa'nın konuya ilişkin tüm hükümlerini bütüncül bir yaklaşımla değerlendirmek gerektiği açıktır. Laiklik kavramı, Anayasa'nın Başlangıç'ı ile 2., 13., 14., 68., 81., 103., 136. ve 174. maddelerinde yer almaktadır.*"

⁶ Karar gerekçesinde, AYM devletin pozitif yükümlülüklerini ısrarla laiklik kavramına bağlamaktadır; "*Bu anlamda laiklik, devlete negatif ve pozitif yükümlülükler yüklemektedir.*", "*Laikliğin devlete yüklediği pozitif yükümlülüğün kaynağı Anayasa'nın 5. ve 24. maddeleridir.*", "*Bireylerin devlet kurumları dışında din eğitim ve öğretimi*

II. DAVANIN TEMELİ İLE İLGİLENMEYEN AYM'NİN LAİKLİK İLKESİ BAKIMINDAN VARDIĞI NETİCELER

A. AYM'ye Göre “Hz. Peygamberimiz” İslam Dininin Peygamberidir

Milli Eğitim Bakanlığı gibi⁷, AYM de, “Hz. Peygamberimiz” ifadesinin anlamını tespit ederken zorlanmamıştır. AYM'ye göre “*Dava konusu kuralla, toplumun çoğunluğunun mensubu olduğu İslam dininin ... Peygamberinin hayatıyla ilgili bilgileri içeren ders...in isteğe bağlı seçmeli ders olarak okutulması*” öngörülmüştür. Böylelikle, AYM “Hz. Peygamberimiz”in İslam dininin peygamberi olduğunu belirtmiş olmaktadır.

Bu noktada yanıtı muhtaç olan soru şudur; AYM “Hz. Peygamberimiz” ifadesinin anlamını nasıl tespit edebilmiştir? AYM bir yargı organı olarak hangi hukuki gerekçelerle ve hangi yorum yöntemlerini kullanarak “Hz. Peygamberimiz”in İslam dininin peygamberi olduğunu vazedmektedir?

Belirtmek gerekir ki, AYM'nin bahsi geçen ibarenin anlamını belirleyebilmesi, öncelikle meseleyi hak ve özgürlüklerden bağımsız olarak değerlendirmesi ile mümkün olmuştur. Konu din ve vicdan hürriyeti açısından incelenmediğinden, Anayasa'nın 24. ve 13. maddelerinin görmeleri lazım gelen fonksiyon es geçilebilmiş, böylelikle Anayasa'nın 13. maddesinin aradığı kanunilik şartını incelemeye, söz konusu düzenlemenin kanun vasfı taşımak için gerekli olan açıklığa sahip olup olmadığını sorgulamaya da gerek olmamıştır⁸.

alabilecekleri kurumsal alternatiflerinin bulunmadığı gerçeği, laikliğin devlete yüklediği pozitif yükümlülüğü daha anlaşılır ve önemli hale getirmektedir.”.

⁷ Milli Eğitim Bakanlığı, “Hz. Peygamberimiz” ifadesinden İslam dininin peygamberini anlamaktadır. Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı'nın kararıyla kabul olunan ve Milli Eğitim Bakanlığı'na 12 yıllık kademelî eğitim sistemi hakkında açıklamalar getirmek amacıyla yayımlanan “12 Yıl Zorunlu Eğitim Sorular - Cevaplar” isimli kılavuzun sonunda da ekli bulunan “İlkokullar ve Ortaokullar Haftalık Ders Çizelgesi”nde ilgili ders, “Hz. Muhammed'in Hayatı” olarak anılmaktadır. T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı'nın 69 sayı ve 25.06.2012 tarihli kararı ve eki için bkz. <http://ttkb.meb.gov.tr/www/ilkogretim-kurumlari-ilkokul-ve-ortaokul-haftalik-ders-cizelgesi-ve-kurul-karari/icerik/76> (11.01.2014); ayrıca bkz. T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, **12 Yıl Zorunlu Eğitim Sorular - Cevaplar**, Ankara, 2012, s. 39, http://www.meb.gov.tr/duyurular/duyurular2012/12Yil_Soru_Cevaplar.pdf (11.01.2014). T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı'nın 22 sayı ve 28.05.2013 tarihli kararı ile anılan ders çizelgesinde bir değişikliğe gidilmiş ise de, mevzubahis değişiklik konu edindiğimiz dersin isimlendirilmesi ile ilgili değildir.

⁸ İfade etmek lazım gelir ki, laiklik ilkesi karşısında kamu otoritelerince herkesin bir ve aynı peygamberi benimsediği/benimsemek zorunda olduğu kabulüyle işlem ve ey-

AYM, “Hz. Peygamberimiz” ifadesinin anlamını nasıl belirleyebildiğine dair bir açıklamada da bulunmamaktadır. Bu kısımda, AYM’nin belirlemeleri sadece yukarıda alıntılanandan ibarettir. Bu durumda, AYM’nin dava konusu kurala anlamını vermek için kullandığı yegâne bağlantı noktası, toplumun çoğunluğunun İslam dinine mensup olduğuna değgin bir kabuldür. AYM’ye göre, “Hz. Peygamberimiz” İslam dininin peygamberidir, zira toplumun çoğunluğu İslam dinine mensuptur.

Şu halde, AYM’nin davanın temeli olan din ve vicdan hürriyeti ile bağlantılı bir inceleme yapmaması anlaşılabilir değilse de, incelemesini bu biçimde yapmasının sonuçları hemen anlaşılabilir. Bu şekilde AYM totaliter bir mülhazayı izleme ve çoğunlukçu bir anlayışa göre hareket etme imkânını bulmuştur. Belirtilmiş olduğu gibi, “çoğunlukçuluk”, tetkik edilen kararın temel dayanaklarından biridir.

B. AYM’ye Göre Dava Konusu Düzenleme Laiklik İlkesine Aykırı Değildir, Hatta Devletin Pozitif Yükümlülüklerinin Bir Gereğidir

AYM, dava konusu düzenlemenin laiklik ilkesine aykırı olmadığına hükmetmiştir. AYM’ye göre, Türkiye Cumhuriyeti Devleti ile İslam dini arasında ezelden beri kurumsal bir ilişki vardır. Bu kurumsal irtibat laiklik ilkesine aykırı olmadığına göre, dava konusu düzenleme de laiklik ilkesine aykırılık oluşturmaz.

Hatta AYM, laikliğin devlete pozitif yükümlülükler getirdiğini belirtmekte ve dava konusu düzenlemeyi bu çerçevede değerlendirmektedir. Bu yaklaşıma göre, laiklik ilkesine aykırı olmamanın da ötesinde, dava konusu kural laiklik ilkesi bakımından zaruridir. Dava konusu kurala öngörülen seçmeli din derslerini vermek, devlet için bir yükümlülüktür.

Bu noktada, AYM’nin meseleyi temel hak ve özgürlükler platformundan ayrılarak değerlendirmesinin sonuçları bir defa daha anlaşılabilir bir hal almaktadır. Pozitif yükümlülükler, AYM’nin bu saptırmasıyla din ve vicdan hürriyetinden (hak ve özgürlükler alanından) kopartılıp bir devlet nizamına, laikliğe bağlanınca pozitif yükümlülüğün anlamı da tümüyle tersine çevrilmeye müsait hale gelmektedir. Pozitif yükümlülü-

lemlerde bulunulması imkansız olduğundan, laik bir devlet nizamında “Hz. Peygamberimiz” ibaresini içerir bir düzenlemenin açık ve anlaşılabilir olduğunu söylemek mümkün değildir. Şu halde, dava konusu kural din ve vicdan hürriyeti temelinde tetkik edilse ve özgürlüğe bir müdahale olduğuna karar verilseydi, müdahalenin 1982 Anayasası’nın 13. maddesi anlamında “kanun ile öngörülme” şartını sağlayamadığı tespit olunmalıydı.

ğün, din ve vicdan hürriyeti bakımından “çoğulcu yapının muhafazası ve dine değgin tüm konum sahiplerinin haklardan ve özgürlüklerden eşitçe yararlanmasının sağlanması” olan anlamı, tam da bu mülâhaza sayesinde “çoğunluğa din hizmeti sunulması”na tahvil olunmaktadır⁹.

Belirtmek gerekir ki, AYM’nin bu yaklaşımı, zorunlu bir din eğitimi dersini dahi gerekçelendirmeye ve laiklik ile uyumlu göstermeye müsaittir.

III. DAVANIN TEMELİ İLE İLGİLENMEYEN AYM’Yİ DAVA KONUSU KURALIN EŞİTLİK İLKESİNE AYKIRI OLMADIĞI SONUCUNA ULAŞTIRAN GEREKÇELER

AYM’ye göre, yalnızca iki seçmeli din dersinin kanuni teminatla müfredatta bulunmalarının zorunlu olması, buna mukabil diğer tüm seçmeli derslerin müfredata eklenmelerinin ve örgütlenmelerinin Bakanlık ihtiyarına bırakılması eşitlik ilkesine uygundur.

AYM karar gerekçesinin bu bölümünde maddi hukuki eşitlikten bahsetmekte, İslam dininin çoğunluk dini olduğunu vurgulamakta, Lozan Antlaşması’ndan söz etmekte ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin (bundan böyle “AİHM”) iki kararından alıntı yapmaktadır.

A. Maddi Hukuki Eşitlik ve Çoğunluk Gerekçesi

Mahkeme “İslam dininin kutsal kitabı ve peygamberi” ile alakalı derslerin Bakanlık takdirine bırakılmaksızın kanuni güvenceye kavuşturulmuş olmaları karşısında, “diğer dinler” ile ilgili derslerin verilmesinin Bakanlık’ın takdirine bırakılmış bulunulmasını eşitlik ilkesine aykırı bulmazken, incelemesine eşitlik ilkesini maddi hukuki eşitlik¹⁰ olarak ele almakla başlamıştır;

“Anayasa’da korunan eşitlik ilkesi, aynı durumda olanlara aynı, farklı konumda olanlara da farklı kuralların uygulanmasını gerektirmektedir.”

⁹ Dava konusu kuralın bu şekilde pozitif yükümlülükler ile ilişkilendirilmesine dair bir eleştiri için ayrıca bkz. Altıparmak, “Anayasa Mahkemesi ve 4+4+4: Özgürlük Hanesinde Elde Var 0”, a.g.m. Pozitif yükümlülüğün bu şekilde tanımlanmasının din ve vicdan hürriyeti bakımından sorunlu olduğuna dair ayrıca bkz. Norveç Helsinki Komitesi İnanç Özgürlüğü Girişimi, **Ocak-Haziran 2013 Türkiye’de İnanç Özgürlüğü Hakkında İzleme Raporu**, İstanbul, Eylül 2013, s. 28, <http://inancozgulugugirisimi.org/wp-content/uploads/2013/09/Ocak-Haziran-2013-İnanç-Özgürlüğü-İzleme-Raporu.pdf> (11.01.2014).

¹⁰ Şekli hukuki eşitlik-maddi hukuki eşitlik hususunda bkz. Ergun Özbudun, **Türk Anayasa Hukuku**, 13. Baskı, Ankara: Yetkin, 2012, s. 152-155; Merih Öden, **Türk Anayasa Hukukunda Eşitlik İlkesi**, Ankara: Yetkin, 2003, s. 162-200.

Bundan hemen sonra, AYM, esasında eşitlik ilkesine uygunluğunu tetkik etmesi gereken bir durumu, eşitlik ilkesinin ihlal edilmemiş olduğunu ifade etmek için bir gerekçe olarak kullanmakta ve bu esnada bir çoğunluk vurgusu yapmaktadır;

“Dava konusu kuralla, toplumun çoğunluğunun mensubu olduğu İslam dininin kutsal kitabı olan Kur’an-ı Kerim ve Peygamberinin hayatıyla ilgili bilgileri içeren derslerin isteğe bağlı seçmeli ders olarak okutulmasının doğrudan kanunla öngörülmüş olması, diğer ilahi kitaplar ve peygamberlerin hayatının seçmeli ders olarak okutulamayacağı anlamına gelmemektedir. 1739 sayılı Kanun’un 25. maddesinin dava konusu kuralı da içeren birinci fıkrasının son cümlesiyle, Bakanlığa, ortaokul ve liselerde okutulacak diğer seçimlik dersleri belirleme yetkisi verilmektedir. Bu yönde toplumsal bir ihtiyacın doğması halinde, Bakanlıkça diğer dinlerin ilahi kitapları ile peygamberlerinin hayatının seçmeli ders olarak okutulmasının önünde herhangi bir yasal engel bulunmamaktadır.”

Görüldüğü gibi, diğer seçmeleri derslerin kanuni bir güvenceye sahip olmamalarına ve Bakanlık ihtiyarına bırakılmalarına karşın, “Kur’an-ı Kerim” ve “Hz. Peygamberimizin Hayatı” derslerinin kanuni teminata sahip kılınmalarının din temelli bir ayrımcılığa ve eşitsizliğe yol açıp açmadığını incelemesi lazım gelen AYM, tam da incelemesi gereken bu hususa dayanarak, diğer seçmeli derslerin verilmelerinin Bakanlık ihtiyarı ile mümkün olması dolayısıyla düzenlemenin eşitlik ilkesine aykırılık oluşturmadığı kanaatine varmıştır.

AYM, maddi hukuki eşitlikten bahsettikten sonra hangi sebeplerle ve hangi yönlerden farklı durumların söz konusu olduğuna dair yukarıda alıntılanandan başka bir açıklamada da bulunmamaktadır. Dolayısıyla, Mahkeme’yi eşitlik ilkesinin ihlal olunmadığı sonucuna ulaştıran, İslam dininin çoğunluk dini olması olsa gerektir. AYM’nin bir defa daha kararını “çoğunlukçuluk” temeli üzerine kurmakta olduğu anlaşılmaktadır.

Böylelikle Mahkeme, haklardan ve özgürlüklerden yararlanmak bakımından, toplumun çoğunluğunu oluşturup oluşturmama noktası çerçevesinde ayrı yapılabileceğini varetmiş olmaktadır. Ne var ki, çoğulcu bir demokratik rejimde, “çoğunluk”, düzenlemenin amaçla ilgililiğini, makullüğünü, anlaşılabilirliğini gösterir nesnel bir gerekçe teşkil edemeyeceğinden, hak ve özgürlüklerden yararlanmak bakımından yaratılacak eşitsizliğin bu gerekçe çerçevesinde haklılaştırılması olası değildir¹¹.

¹¹ Aynı yönde bkz. AYM’nin inceleme konusu yapılan kararına katılmayan yargıçlardan Fulya Kantarcıoğlu’nun karşı oy yazısı.

B. Lozan Antlaşması Yollaması

Belirtildiği gibi, karar gerekçesinin eşitlik ilkesi ile ilgili kısmında AYM Lozan Antlaşması'ndan da söz etmektedir. Mahkeme, Lozan Antlaşması'na göndermelerde bulduktan sonra, dava konusu kuralla “*diğer dinlerin mensuplarına ayrımcılık yapılmadığı*” sonucuna varmıştır. Özellikle laikliği tanımlarken “*herhangi bir inanca sahip olmayanlar*”dan bahsetmiş bulunan Mahkeme'nin burada din olgusu karşısındaki diğer konumlanmalar açısından bir belirlemede bulunmaması ilginçtir.

Dava konusu kuralla “*diğer dinlerin mensuplarına ayrımcılık yapılmadığı*” neticesine varırken Lozan Antlaşması'nın hükümlerine de atıfta bulunmakla, açıkça belirtmiş değilse de, Mahkeme'nin değerlendirmesi, azınlık okullarının mevcudiyeti ve bu okullarda ilgili azınlığın dini inançlarına dair derslerin zaten okutulmakta oluşu ile temelleniyor olsa gerekir.

Evvela belirtmek lazım gelir ki, Lozan Antlaşması, uygulama itibarıyla, bütün dini azınlıkları kapsamamaktadır. Dolayısıyla Mahkeme'nin muhtemel mülahazası daha ilk adımda geçerliliğini yitirmektedir. İlaveten, bu gerekçelendirme ile AYM dine değgin diğer konumlanmaları (mesela deizmi, ateizmi, agnostisizmi, vs.) tamamen dışlamış olmaktadır.

Dahası, anılan keyfiyetten Mahkeme'nin vardığı sonuca ulaşabilmek için bütün eğitim kurumlarının eğitim kalitelerinin ve (mesela toplumsal algılanmaları mucibince) mezunlarına sundukları fırsatların birbirine denk olması lazım gelir. Bu durumun pratik olarak imkan dahilinde olmaması karşısında, AYM'nin içtihadı, bireylerin eğitim görecekları kurumlar üzerindeki tercihlerini din olgusu karşısındaki konumlanmaları ile kayıtlamaktadır.

C. AİHM Kararlarından Alıntılar

AYM, hükmünü gerekçelendirmek maksadıyla AİHM'nin iki kararına da atıfta bulunmaktadır¹². Ne yazık ki AYM'nin bu yaklaşımı,

¹² AYM kararının AİHM kararlarına atf içeren kısmı şöyledir: “*AİHM'in Büyük Dairesi de, Lautsi/İTALYA (2011) davasında, Hıristiyanlığın sembollerinden olan çarmıha gerilmiş İsa figürünün sınıflarda asılı olmasının çoğunluk dini olan Hıristiyanlığın okul ortamında baskın bir görünürlüğe sahip olması anlamına geldiğini kabul etmiştir. Ancak, Mahkeme'ye göre, bu durum tek başına çoğulculuk ilkelerinden uzaklaşma ve ideoloji aşılama (indoctrination) anlamına gelmemekte, dolayısıyla din eğitimi güvenceye alan Sözleşme'nin 1 No'lu Protokolünün 2. maddesine aykırılık teşkil etmemektedir (Başvuru No: 30814/06, K.T: 18.03.2011, par. 71).*

AİHM, Hasan ve Eylem Zengin/TÜRKİYE (2007) kararında da, devletin laik niteliğine karşı İslam'ın Türkiye'de çoğunluk dini olduğu gerçeği karşısında, “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi” müfredatında diğer dinlere kıyasla İslam dinine daha

çoğunlukçuluk temelli ve dine dayalı ayrımcılığın AİHM kararlarına atıflarla saklanması çabasından başka bir şey değildir¹³.

Bir defa, AİHM'nin aksine, AYM, vaka özelinde bir bağlam incelemesinde bulunmamaktadır ve meseleyi hak temelinde değerlendirmemektedir.

Üstelik AİHM'nin özgül durumlar için vermiş olduğu kararların ancak bazı bölümleri itibarıyla kullanılmalarının AYM'nin kararını temellendirmeye yetmeyeceği açıktır.

Dahası, AYM, meseleyi hak temelli incelemeyeceği ve anayasallık denetimini bağlam değerlendirmesi üzerine kurmadığı gibi, yollamada bulunduğu AİHM kararlarını da bağlamları dışında kullanmaktadır. AYM, AİHM kararlarının sadece birer paragrafını alıntılama ile yetinmiş, ilgili AİHM kararlarının alıntılanan paragraftan önce ve sonra gelen diğer paragraflarına hiç değinmemiştir. Hal böyle olunca, AİHM kararlarından alıntılar yapan AYM'nin AİHM'nin izlediği mülahaza ile tümüyle ters düşmesi ve AİHM'nin vardığı sonuçların tam zıddı sonuçlara ulaşması mümkün olabilmektedir.

AİHM'ye göre, devlet, eğitim ve öğretimle ilgili olarak üzerine düşen görevlerini yerine getirirken bir dini benimsetme uğraşından uzak durmalı ve müfredattaki bilgilerin, öğrencilerin dinle ilgili olarak eleştirel bir düşünce tarzı oluşturmalarını sağlayacak şekilde, nesnel, eleştirel ve çoğulcu bir biçimde aktarılmasına dikkat etmelidir¹⁴. Dinsel çeşitliliğin göz önünde bulundurulmasının önemine değinen¹⁵ AİHM'nin değerlendirmeleri mucibince, demokratik bir toplumda, düşünce, vicdan ve din özgürlüğü çerçevesinde öğrencilerin dini konular hakkında eleştirel bir düşünce tarzı geliştirmeleri ise ancak eğitimde çoğulculuk ile sağlanabilir ve düşünce, vicdan ve din özgürlüğü, dini boyutuyla sadece inananlar bakımından değil, fakat ateistler, agnostikler, septikler ve ilgisizler için de önemlidir¹⁶.

AYM kararındaki “çoğunluk” vurgusuna karşın AİHM'nin “çoğulculuk” vurgusu hemen ayırt edilmektedir. Çoğunlukçuluk-çoğulculuk bağlantısı ile, iktidar-özgürlük ikileminde AYM'nin ve AİHM'nin ko-

fazla yer ve öncelik verilmesinin, tek başına çoğulculuk ve objektiflik ilkelerinden sapma anlamına gelmeyeceğini belirtmiştir (par. 63)”.

¹³ Gülfidan, “Anayasa Mahkemesi'nin E. 2012/65, K. 2012/128 Sayı ve 20.09.2012 Tarihli Kararı Üzerine Kısa Bir Not/Anayasa Mahkemesi'nin Peygamberi ve Ayrımcılık Hususunda Yeni Bir Adım”, a.g.m., s. 198-201.

¹⁴ AİHM'nin “*Hasan ve Eylem Zengin v. Türkiye*” vakası kararı, hudoc, Başvuru No: 1448/04, Karar Tarihi: 09.10.2007, para. 52.

¹⁵ Ibid. para. 67.

¹⁶ Ibid. para. 69.

numlanmaları farklıdır. Aşağıda kalem kalem sayılanlar, AİHM ile AYM arasındaki bu yaklaşım tarzı farklılığının ve AYM değerlendirmesinin hak ve özgürlükler üzerine bina olunmamasının tabii sonuçlarıdır:

- AYM dava konusu kuralın devletin belli bir inanca üstünlük tanınması veya belirli bir inancı benimsetmeye gayret etmesi anlamına gelip gelmediğini incelememiştir.

- AYM müfredatın bir bütün olarak öğrencilerin dinle ilgili eleştirel bir düşünce tarzı oluşturmalarını sağlayacak şekilde, nesnel, eleştirel ve çoğulcu bir yapıya sahip olup olmadığını değerlendirmemiştir.

- AYM Yasama Organı'nın seçmeli derslerin isimlendirilmesine değgin tercihinin dersi seçecekler/seçmeyecekler üzerinde baskı oluşturma potansiyelini tartmamıştır.

- AYM ilgili seçmeli din derslerinin öğrenciler tarafından alınmaya başlanabileceği yaşı değerlendirmemiştir.

- AYM ilgili seçmeli din derslerinin hâlihazırda zorunlu olan ve ağırlıklı olarak İslam dininin Sünni yorumuna yer veren bir "Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi" dersini¹⁷ ihtiva eden müfredata eklenmelerinin doğurması muhtemel neticeleri tetkik etmemiştir.

- AYM, içeriği belirsiz bir seçmeli ders havuzunda sadece iki seçmeli dersin müfredatta bulunmak bakımından kanuni bir teminat-zaruretten faydalanıyor oluşlarının bu derslerin "seçmeli" karakterlerine tesir edip etmeyeceği meselesinin üzerinde durmamıştır.

- AYM kanuni teminat ile müfredatta bulunmaları zorunlu olan bu seçmeli derslerin seçilmelerinin/seçilmemelerinin veya bu derslerin seçilmelerine/seçilmemelerine dair usulün dersi seçenler/seçmeyenler bakımından dini konum ifşası biçiminde yorumlanmaya müsait olup olmadığını tartışmamıştır¹⁸.

¹⁷ AİHM'nin "Hasan ve Eylem Zengin v. Türkiye" vakası kararından sonra, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi" dersinin programında değişiklikler yapılmıştır. Ne var ki, bahsi geçen değişikliklerin önceki programın tamamen gözden geçirilmesiyle değil, çeşitli eklemelerin yapılması ve az sayıda ünitenin yerinin değiştirilmesiyle yapıldığı belirtilmekte ve ilgili ders, halen "din eğitimi" ve "dinler hakkında eğitim" unsurlarını birlikte barındırmakla eleştirilmekte; dersin "halen çocuğun düşünce, din ve inanç özgürlüğü ile ebeveynlerin çocuklarını kendi dinsel ve felsefi görüşleri doğrultusunda yetiştirme haklarının gereklerini yerine getirememekte" olduğu ifade edilmektedir; bkz. Eğitim Reformu Girişimi, **Eğitim İzleme Raporu 2011**, Aralık 2012, s. 111-112, http://erg.sabanciuniv.edu/sites/erg.sabanciuniv.edu/files/EIR2011.19.12.12.WEB_.pdf (11.01.2014); Norveç Helsinki Komitesi İnanç Özgürlüğü Girişimi, **Ocak-Haziran 2013 Türkiye'de İnanç Özgürlüğü Hakkında İzleme Raporu**, a.g.r., s. 42.

¹⁸ AİHM'nin "Grzelak v. Polonya" vakası kararına göre ("Grzelak v. Polonya", hudoc, Başvuru No: 7710/02, Karar Tarihi: 15.06.2010); dini inanç, vatandaş olan bireyi

- AYM, dava konusu kuralı, ebeveynlerin kendi dini/felsefi inançları/konumlanmaları doğrultusunda eğitim ve öğretim isteme hakları yönünden irdelememiştir.

- AYM, laiklik tanımındaki dolaylaması hariç tutulursa, kararında din mefhumu ile alakalı kimi konumlanmalara –mesela, deizme, ateizme, agnostisizme- hiç değinmemiştir.

SONUÇ

Bugün için, ortaokul ve liselerin müfredatında ikisi kanuni teminattan faydalanan üç seçmeli din dersi mevcuttur; “Kur’an-ı Kerim”, “Hz. Muhammed’in Hayatı” ve “Temel Dini Bilgiler”. Bakanlık ihtiyarı ile müfredata eklenen “Temel Dini Bilgiler” dersi bakımından da 11.01.2014 tarihine dek yalnızca “İslam” dinine yönelik programlar hazırlanmıştır¹⁹. Dolayısıyla, 11.01.2014 tarihi itibarıyla, ortaokul ve

devletle olan ilişkileri bakımından ayırmak için kullanılacak bir bilgi olamayacağından (para. 93), bu tür (seçim/muafiyet gibi) düzenlemelerde, öğrencilerin dini inançlarını ya da bir inançlarının olmadığını dolaylı bir şekilde dahi olsa açıklanmaya zorlanmama haklarına riayet edilmelidir (para. 92). Tercih olunan usulün belli çağrışımına yol açmaması ve ilgilileri diğerlerinden farklılaştırmaması gerekmekte olup, bu tespit nüfusun büyük çoğunluğunun belirli bir dine bağlılık gösterdiği ülkeler bakımından özel bir önem taşır (para. 95). Burada belirtelim ki, AYM’nin tetkik edilmekte olan kararına katılmayan yargıçlardan Mehmet Erten, karşı oy yazısında, başlı başına Kur’an-ı Kerim ve Hz. Peygamberimizin hayatının seçmeli ders olarak okutulmasını öngören kuralın sebep olacağı seçme veya seçmeme yönündeki tercihin dini inanç veya kanaatin açıklanması anlamına geleceğini ifade etmektedir.

¹⁹ Ortaokul Temel Dini Bilgiler Dersi (İslam, 1-2) Öğretim Programı, T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı’nın 145 sayılı ve 03.09.2012 tarihli kararı ile; Ortaöğretim Temel Dini Bilgiler Dersi (İslam, 1-2) Öğretim Programı ise T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı’nın 147 sayılı ve 03.09.2012 tarihli kararı ile kabul edilmiştir. Bakanlık, 03.09.2012 tarihinden 11.01.2014 tarihine dek geçen 1 yıl 4 ayı aşkın sürede, diğer dini konumlanmalar bakımından bir Temel Dini Bilgiler Dersi programı hazırlanmış değildir. Protestan Kiliseler Derneği Hukuk ve İnanç Özgürlüğü İzleme Kurulu’nun “2012 Hak İhlalleri İzleme Raporu”nda Hıristiyan öğrencilere yönelik seçmeli ders çalışmalarının başladığı belirtilmektedir; bkz. Protestan Kiliseler Derneği Hukuk ve İnanç Özgürlüğü İzleme Kurulu, **2012 Hak İhlalleri İzleme Raporu**, İzmir, Ocak 2013, s. 2, 6, <http://www.mediafire.com/view/?fzjaavp2eeq1vjt> (11.01.2014). Eğitim Reformu Girişimi, bu hususta şu belirlemelerde bulunmaktadır; “2012-2013 eğitim-öğretim yılında Temel Dini Bilgiler dersi sadece İslam dinine yönelik bir içerik ile sunulmuştur. Hıristiyanlık’a ilişkin ders içeriğinin oluşturulmasına devam edilmektedir... Ancak, başka din veya inançlara ilişkin benzer bir çalışma henüz yapılmamaktadır.”, bkz. Eğitim Reformu Girişimi, **Eğitim İzleme Raporu 2012**, Eylül 2013, s. 106, <http://erg.sabanciuniv.edu/sites/erg.sabanciuniv.edu/files/ERG-EIR2012-egitim-izleme-raporu-2012-%2812.09.2013%29.pdf> (11.01.2014).

liselerin müfredatı, İslam dininden başka dini konumlanmalar bakımından herhangi bir seçmeli ders öngörmüş değildir. Diğer bir ifadeyle, müfredat, dava konusu kuralla eklenen İslam inancı içerikli seçmeli derslere alternatif olacak, bunların muadili sayılabilecek herhangi bir seçmeli ders ihtiva etmemektedir.

Bu, dava konusu kanuni düzenleme ile çoğulcu bir ortamın tesisini/muhafaza edilmesini sağlayacak herhangi bir denge mekanizması kurulmamış olmasının ve dengelemeye yönelik bütün ihtiyarın Bakanlık'a bırakılmış bulunulmasının sonucudur. Özetle, müfredatın, dava konusu kuralla müfredata eklenmeleri zorunlu olan dersler bakımından alternatif oluşturacak dersleri içermesi kanuni bir mecburiyet değildir. Hak temelli bir inceleme yapmamış olan AYM'ye göre, anılan durum Anayasa'ya uygundur.

Oysa AYM'nin göz ardı ettiği hususların gerçek hayatta karşılık bulmaları fazla gecikmemiştir. Norveç Helsinki Komitesi İnanç Özgürlüğü Girişimi'nin hazırladığı "Ocak-Haziran 2013 Türkiye'de İnanç Özgürlüğü Hakkını İzleme Raporu"na da yansıyan bir olayda, Hıristiyan inancına bağlı bir aileye mensup olan ve Anayasa'nın ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulmasını zorunlu kıldığı "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi" dersinden muaf tutulan²⁰ bir lise 1. sınıf öğrencisi, okulunda İslam inancı içerikli üç seçmeli dersten başka seçmeli ders açılmadığından bunlardan birisini seçme zorunluluğuyla karşı karşıya kalmıştır²¹.

Norveç Helsinki Komitesi İnanç Özgürlüğü Girişimi'nin hazırladığı "Ocak-Haziran 2013 Türkiye'de İnanç Özgürlüğü Hakkını İzleme Raporu"nda, ayrıca, bazı okullarda, diğer seçmeli dersler için öğretmen

²⁰ Gözler, "gayri Müslim öğrencilerin din kültürü ve ahlak dersinden muaf tutulması yönündeki uygulama"nın Anayasa'ya aykırı olduğunu belirtmektedir. Gözler'e göre, "Türkiye'de uygulamada gayri Müslim öğrencilerin bu dersten muaf tutulmaları, aslında bu dersin içeriğinin din kültürü (din alanında herkes için gerekli bilgiler) niteliğinde olmadığı, İslam dininin inanç ve ibadet esaslarının öğretilmesinden oluştuğunun kanıtıdır. Yapılan Anayasaya aykırılıktan ortaya çıkan zararlı sonuç, bir başka Anayasaya aykırılık yapılarak giderilmeye çalışılmaktadır.", bkz. Kemal Gözler, "1982 Anayasasına Göre Din Eğitim ve Öğretimi", **Prof. Dr. Tunçer Karamustafaoğlu'na Armağan**, Ankara: Adalet Yayınevi, 2010, ss. 317-334, <http://www.anayasa.gen.tr/din-egitimi.htm> (11.01.2014).

²¹ Norveç Helsinki Komitesi İnanç Özgürlüğü Girişimi, **Ocak-Haziran 2013 Türkiye'de İnanç Özgürlüğü Hakkını İzleme Raporu**, a.g.r., s. 41. Anılan olay için ayrıca bkz. Protestan Kiliseler Derneği Hukuk ve İnanç Özgürlüğü İzleme Kurulu, **2012 Hak İhlalleri İzleme Raporu**, a.g.r., s. 6; Eğitim Reformu Girişimi, **Eğitim İzleme Raporu 2012**, a.g.r., s. 104; Altıparmak, "Anayasa Mahkemesi ve 4+4+4: Özgürlük Hanesinde Elde Var 0", a.g.m.

bulunamadığından, öğrencilerin seçmeli din derslerini almak zorunda kaldıklarının rapor edilmiş olduğu da kaydedilmiştir²².

Görüldüğü gibi, “Hz. Peygamberimiz”in İslam dininin peygamberi olduğunu hiç zorlanmadan belirleyebilmiş olan AYM, meseleye konunun temeli olan din ve vicdan hürriyeti açısından, hak ve özgürlükler yönünden yaklaşmamış, çoğunluğa din hizmeti vermeyi devletin pozitif yükümlülükleri arasında kabul etmiş ve haliyle din derslerinin isimlendirilmelerini, diğer seçmeli derslerden farklı olarak müfredatta bulunmak ve örgütlenmek bakımından kanuni bir güvenceden faydalanıyor oluşlarını, alternatifsizliklerini, içeriklerini ve müfredattaki ağırlıklarını²³ endoktrinasyondan kaçınma, nesnellik, çoğulculuk çerçevesinde incelememiştir.

Hülasa, AYM, dava konusu düzenlemenin din olgusu karşısında İslam dininden başka konumlanmalara sahip olanlar bakımından alternatif oluşturacak derslere dair bir zorunluluk/teminat öngörmemesini dikkate almamış ve düzenlemede sadece iki seçmeli din dersi lehine yaratılan kanuni güvence dolayısıyla seçim özgürlüğünün güvence altına alınamamış olmasını önemsememiştir. Diğer bir ifadeyle, dengelemenin kanun eliyle sağlanamaması, bilakis çoğulculuğun kanun eliyle bozulması, bir ve aynı peygambere sahip olmamızı laiklik ilkesine uygun bulunan AYM için bir sorun teşkil etmemiştir.

Süremi aşırıysam özür diler, beni dinleme nezaketini göstermiş olduğunuz için hepinize teşekkür ederim.

²² Norveç Helsinki Komitesi İnanç Özgürlüğü Girişimi, **Ocak-Haziran 2013 Türkiye’de İnanç Özgürlüğü Hakkını İzleme Raporu**, a.g.r., s. 40.

²³ Bugün için, ortaokul ve liselerin müfredatında bir zorunlu din kültürü ve ahlak bilgisi dersi ve ikisi kanuni teminattan faydalanan üç seçmeli din dersi mevcuttur. Bu derslerin öğretim programlarında neredeyse tümüyle İslam dinine ve çok büyük bir ağırlıkla da İslam dininin Sünni yorumuna yer verilmektedir (derslerin öğretim programları için bkz. <http://ttkb.meb.gov.tr/www/ogretim-programlari/icerik/72> (11.01.2014)). Ortaokul ve liselerin müfredatında bahsi geçen derslere alternatif oluşturabilecek herhangi bir ders de mevcut değildir. Din derslerinin müfredatta sahip oldukları ağırlık bu çerçevede değerlendirilmelidir. Din derslerinin müfredattaki ağırlıklarını tespit edebilmek bakımından bir mukayese imkanı sunması amacıyla ortaya bir tablo koymak gerekirse, Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı’nın 22 sayılı ve 28.05.2013 tarihli kararıyla ortaya çıkan mevcut durumda, ortaokul örneğinde (dört yıllık ortaokul periyodunda), dört yıllık haftalık ders saatleri toplamı dikkate alındığında, seçmeli dersler kendi alanlarına dağıtıldıklarında ve bütün seçmeli derslerin seçilebildikleri/seçildikleri bir senaryoda, bazı derslerin ders çizelgesindeki ağırlıkları şöyledir: Türkçe dersleri 34 saat (Yaşayan Diller ve Lehçeler dersi tabii olarak ayrı bir kategori sayıldığında), Fen Bilimleri dersleri 30 saat, Matematik dersleri 28 saat, Din dersleri 28 saat (bahsi geçen içerik ve alternatifsizlik ile), Yabancı Dil dersleri 22 saat ve Sosyal Bilgiler dersleri 19 saat.

KAYNAKÇA

Altıparmak, Kerem. “Anayasa Mahkemesi ve 4+4+4: Özgürlük Hanesinde Elde Var 0”. 24.04.2013, <http://www.bianet.org/bianet/bianet/146095-anayasa-mahkemesi-ve-4-4-4-ozgurluk-hanesinde-elde-var-0> (11.01.2014)

Eğitim Reformu Girişimi. **Eğitim İzleme Raporu 2011**. Aralık 2012, http://erg.sabanciuniv.edu/sites/erg.sabanciuniv.edu/files/EIR2011.19.12.12.WEB_.pdf (11.01.2014)

Eğitim Reformu Girişimi. **Eğitim İzleme Raporu 2012**. Eylül 2013, <http://erg.sabanciuniv.edu/sites/erg.sabanciuniv.edu/files/ERG-EIR2012-egitim-izleme-raporu-2012-%2812.09.2013%29.pdf> (11.01.2014)

Ergül, Ozan. ““Anayasal Demokrasi İçinde Türk Anayasa Mahkemesinin Konumu” Başlıklı Tebliğin Yorumu”, Muhammed Erdal (Ed.). **Küreselleşen Dünyada Anayasal Demokrasi** içinde. Lefkoşa: Yakın Doğu Üniversitesi, 2013, ss. 116-131

Gözler, Kemal. “1982 Anayasasına Göre Din Eğitim ve Öğretimi”. **Prof. Dr. Tunçer Karamustafaoğlu’na Armağan**. Ankara: Adalet Yayınevi, 2010, ss. 317-334, <http://www.anayasa.gen.tr/din-egitimi.htm> (11.01.2014)

Göztepe, Ece. “Muhakeme Etmek Ya Da Karar Vermek: Anayasa Mahkemesi’nin “367 Kararı” İçin Kavramsal Bir Çerçeve Denemesi”, Serap Yazıcı, Kemal Gözler ve Ece Göztepe (Ed.). **Prof. Dr. Ergun Özbudun’a Armağan Cilt II** içinde. Ankara: Yetkin Yayınları, 2008, ss. 339-360.

Gülfidan, O. Serkan. “Anayasa Mahkemesi’nin E. 2012/65, K. 2012/128 Sayı ve 20.09.2012 Tarihli Kararı Üzerine Kısa Bir Not/Anayasa Mahkemesi’nin Peygamberi ve Ayrımcılık Hususunda Yeni Bir Adım”. **Anayasa Hukuku Dergisi**. Cilt: 2, Sayı: 3, Yıl: 2013, ss. 183-203

Hakyemez, Yusuf Şevki. **Hukuk ve Siyaset Ekseninde Anayasa Mahkemesinin Yargısal Aktivizmi ve İnsan Hakları Anlayışı**. Ankara: Yetkin, 2009

Hakyemez, Yusuf Şevki. “Anayasal Demokrasi İçinde Türk Anayasa Mahkemesinin Konumu”, Muhammed Erdal (Ed.). **Küreselleşen Dünyada Anayasal Demokrasi** içinde. Lefkoşa: Yakın Doğu Üniversitesi, 2013, ss. 11-77

Kanadoğlu, Korkut. ““Anayasal Demokrasi İçinde Türk Anayasa Mahkemesinin Konumu” Başlıklı Tebliğin Yorumu”, Muhammed Erdal (Ed.). **Küreselleşen Dünyada Anayasal Demokrasi** içinde. Lefkoşa: Yakın Doğu Üniversitesi, 2013, ss. 132-145

Norveç Helsinki Komitesi İnanç Özgürlüğü Girişimi. **Ocak-Haziran 2013 Türkiye’de İnanç Özgürlüğü Hakkını İzleme Raporu**. İstanbul,

Eylül 2013, <http://inancozgurlugugirisimi.org/wp-content/uploads/2013/09/Ocak-Haziran-2013-Inanç-Ozgürlüğü-İzleme-Raporu-.pdf> (11.01.2014)

Öden, Merih. **Türk Anayasa Hukukunda Eşitlik İlkesi**. Ankara: Yetkin, 2003

Özbudun, Ergun. **Türk Anayasa Hukuku**. 13. Baskı. Ankara: Yetkin, 2012

Protestan Kiliseler Derneği Hukuk ve İnanç Özgürlüğü İzleme Kurulu. **2012 Hak İhlalleri İzleme Raporu**. İzmir, Ocak 2013, <http://www.mediafire.com/view/?fzjaavp2eeq1vj1> (11.01.2014)

T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı. İlkokullar ve Ortaokullar Haftalık Ders Çizelgesi. <http://ttkb.meb.gov.tr/www/ilkogretim-kurumlari-ilkokul-ve-ortaokul-haftalik-ders-cizelgesi-ve-kurul-karari/icerik/76> (11.01.2014)

T.C. Milli Eğitim Bakanlığı. **12 Yıl Zorunlu Eğitim Sorular – Cevaplar**. Ankara, 2012, http://www.meb.gov.tr/duyurular/duyurular_2012/12_Yil_Soru_Cevaplar.pdf (11.01.2014)